

BSHARA KHALDUN

NOWOCZESNE RAMALLAH: URBANIZACJA POD OKUPACJĄ

BSHARA KHALDUN

Doktor antropologii społeczno-kulturowej, architekt i antropolog, dyrektor Centrum Riwaq w Ramallah w Palestynie, gdzie od 1994 pracuje nad dokumentowaniem, ochroną i odbudową dziedzictwa palestyńskiego. Interesuje się uchodźcami, przestrzenią i pamięcią. Temu zagadnieniu poświęcił badania na University of California (w Irvine), gdzie przebywał w ramach stypendium Fulbrighta. Mieszka i pracuje w Ramallah, gdzie bada związki między przestrzenią a kształtowaniem tożsamości. Szczególnie interesują go marginesy, peryferia czy przestrzenie graniczne, które kwestionują wielkie narracje tożsamości i wielkie teorie dotyczące przestrzeni. W Palestynie zrealizował wiele projektów architektonicznych i konserwatorskich. Redaktor serii monograficznej „Riwaq’s Monograph Series on Architectural History of Palestine” (od 2010).

PLANOWANIE PRZESTRZENNE W PALESTYNI 101: OD WERNAKULARNOŚCI DO MODERNIZMU

Historia palestyńskiej urbanizacji została ukształtowana podczas ostatnich dekad panowania dynastii Osmanów. W czasie *tanzimatu* wprowadzono prawa i systemy (polegające na modernizacji osadnictwa i parcelacji gruntów, systemu planowania i podatków), które miały umożliwić sprawowanie kontroli i zarządzanie w warunkach walczącego o swoje miejsce w historii imperium. Przykładami tych działań był między innymi rozwój miast takich jak Beer Szewa, industrializacja oraz rozwój infrastruktury: budowa kolei hidżaskiej i wież zegarowych. Od końca XIX wieku, w wyniku procesów społeczno-gospodarczych i geopolitycznych, w środowisku budowlanym zaszły radykalne zmiany. Powszechna prywatyzacja gruntów oraz zmiana struktury pracy, na przykład przejście od niewielkich gospodarstw rodzinnych do rolnictwa opartego na pracy najemnej, wpłynęły na zmianę form architektonicznych, przemysłu budowlanego oraz układów wsi i miast. Tradycyjne domy z dziedzińcem, które rozbudowywano, kierując się więzami pokrewieństwa, połączone krętymi uliczkami były zgrupowane w dzielnice. W wyniku wprowadzenia nowoczesnego planowania ustąpiły miejsca innym formom przestrzennym. Zastosowano funkcjonalne strefowanie miasta i planową wielorodzinną wielopiętrową i jednorodziną wolnostojącą zabudowę mieszkaniową wzdłuż szerokich ulic.

PLANOWANIE PRZESTRZENNE W PALESTYNI 102: PLANOWANIE JAKO NARZĘDZIE KOLONIZACJI

Na przełomie XIX i XX wieku zaczęły powstawać nowe formy architektoniczne, odzwierciedlające przyspieszone procesy urbanizacji. Wkrótce po podboju Palestyny władze brytyjskie wydały zarządzenie o planowaniu miast (w 1921 roku), w którym powołały palestyńskie instytucje planowania i nadały im odpowiednie uprawnienia. Po kilku poprawkach do tekstu władze mandatowe wydały (w 1936 roku) drugie zarządzenie, w którym ustanowiono mniej scentralizowany system. Zgodnie z nim legitymację do opracowywania planów zagospodarowania przestrzennego zyskały lokalne komisje budownictwa i planowania miasta, pod kontrolą komisji okręgowej. Plany określały przeznaczenie gruntów pod cele publiczne (drogi, ogrody, szkoły, cmentarze itd.), wyznaczały „obiekty o znaczeniu archeologicznym lub estetycznym”, które miały zostać objęte ochroną. Wprowadzały także wytyczne dla nowo projektowanych budynków. Właśnie z tego powodu w kilku regionach Palestyny większość budynków z tamtego okresu obłożona jest okładzinami z kamienia.

Mandat brytyjski przyśpieszył przemiany społeczne w Palestynie. Wywarł także wyraźny „zachodni” wpływ na zabudowę. Przyczynił się na przykład do popularności neoklasycyzmu i konstrukcji żelbetowych. W miastach, szczególnie w Jerozolimie, Jaffie i Hajfie, pojawiła się kolejna fala osadnictwa. Różnice architektoniczne między miastami a wsiami stały się mniej widoczne. W dużych miastach i miasteczkach, takich jak Ramallah, Al-Bira, Betlejem i Beit Jala, nowe budownictwo odzwierciedlało współczesne formy architektury miejskiej, a nie tradycyjną architekturę ludową.

PLANOWANIE URBANISTYCZNE W PALESTYNI 103: DETERYTORIALIZACJA I RETERYTORIALIZACJA

Stosunkowo gładkie przemiany w środowisku budowlanym w Palestynie zakończyły się nagle w 1948 roku kataklizmem nazywanym przez Palestyńczyków Nakbą, podczas którego wyludniło się ponad 400 palestyńskich miast i wsi. W kolejnych dekadach izraelskie plany zagospodarowania przestrzennego miały na celu wprowadzenie izraelskiej dominacji i wywłaszczenie terenu Palestyny. Przestrzenne, społeczne i gospodarcze potrzeby Palestyńczyków, którzy pozostali w swoich rodzinnych miastach i w ich pobliżu, zostały całkowicie zlekceważone. Na obszary jurysdykcji palestyńskich miast i wsi nałożono drastyczne ograniczenia. Obywatelom palestyńskim odmawiano pozwoleń na budowę, a wioski arabskie w Negeb (pustynia Negew) i na północy uznano za „nierozpoznane” i jako takie pozbawione podstawowych usług, jak woda, elektryczność, opieka zdrowotna i edukacja. Znajdujące się w nich domy systematycznie wyburzano, a mieszkańców wypędzano. Beduińskie przysiółki były cyklicznie niszczone, a następnie odbudowywane. Odbudową i łagodzeniem skutków izraelskich napaści zajmowały się lokalne klany i ruchy obywatelskie, które oprócz tego (w ramach działań konstytucyjnych) walczyły też w izraelskich sądach. Z pozoru wydaje się, że reżimy kolonialne (lub państwa w ogóle) opowiadają się za rozmieszczeniem (terytorializacją?) ludności w znormalizowanych przestrzeniach (miejskich lub podobnych).

Fot. 1. Widok północnego Ramallah (Northern views. Ramallah) na początku XX wieku. W oryginale zdjęcie stereoskopowe. Źródło: Matson collection, Library of Congress: matpc 01047.

Fot. 2. Wojska brytyjskie mijające Barclays Bank w Jerozolimie (British troops marching passed Barclays Bank – Dominion, Colonial and Overseas – in Jerusalem). Źródło: Matson collection, Library of Congress: matpc 18683.

Nowoczesne Ramallah...

Głębsza analiza pokazuje jednak, że instytucje hegemoniczne wykorzystują w ten sposób pewne rodzaje przestrzeni, by wywierać wpływ na „produkcję” znormalizowanych i zdyscyplinowanych poddanych¹. To, co dzieje się zatem od 1948 roku, to kolejne procesy deterytorializacji (niszczenia i fragmentacji) oraz reterytorializacji (gromadzenia wbrew woli i przyzwyczajeniom przestrzennym) ludności palestyńskiej. Działania te wywoływały różne formy oporu.

Po wojnie w 1948 roku na Zachodnim Brzegu (który był zjednoczony z Jordanią) pojawiła się olbrzymia fala uchodźców. Działania podejmowane w związku z potrzebami tej nowej ludności wpłynęły na przestrzenną transformację

¹ Wykorzystuję pojęcia deterytorializacji i reterytorializacji stworzone przez Gilles'a Deleuze'a i Félix'a Guattariego i użyte w publikacji *Anty-Edyp...* (G. Deleuze, F. Guattari, *Anty-Edyp. Kapitalizm i schizofrenia*, tłum. T. Kaszubski, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2017), konotując przejęcie kontroli i porządku z ziemi lub miejsca (terytorium), które już istnieje, a następnie utratę lokalnej kultury na korzyść kultury dominującej.

Fot. 3. Ulica Jerozolimy prowadząca do Bramy Jafy z otomańskim zegarem na wieży, 1898–1914 (Jerusalem street scene inside the Jaffa Gate 1898–1914. Note the Ottoman clock tower atop of gate). Źródło: Matson collection, Library of Congress: matpc 06546.

Fot. 4. Neoklasyczne Muzeum Rockefellera w Jerozolimie: południowa galeria w latach 1934–1939 („The neoclassic architecture” of Rockefeller Museum in Jerusalem: Southern gallery interior, between 1934 and 1939). Źródło: Matson collection, Library of Congress: matpc 03398.

miast i obszarów przyległych. Na przykład w Ramallah liczba ludności potrojiła się z dnia na dzień, co automatycznie potrojiło zapotrzebowanie na usługi i mieszkania (podobnie jak w przypadku Strefy Gazy). Al-Manara, nowe centrum Ramallah, jest w zasadzie przykładem wpływu Nakby na ukształtowanie miasta. W 1955 roku Jordania zastąpiła rozporządzenie z 1936 roku prawem dotyczącym miast, wsi i budynków (które z kolei zastąpiła ustawa z 1966 roku). W tym okresie (1948–1967) urbanizacja nabrała rozpędu, a architektura ostatecznie uwolniła się od tradycyjnych form. Pierwsza fala inżynierów i architektów, przeszkolonych między innymi w Egipcie i zaznajomionych z nowoczesną architekturą regionu (zwłaszcza Egiptu, Libanu, Iraku i Syrii), wzbogaciła lokalne formy i przyspieszyła emancypację od tradycyjnych form i technik budowlanych. Wpływ ten widoczny jest najbardziej w Jerozolimie, Nablusie, Ramallah i Al-Birze, a nawet w kilku najszybciej rozwijających się wtedy okolicznych wioskach. Nowoczesne formy widać szczególnie w architekturze budynków publicznych i prywatnych, takich jak: poczty, uniwersytety, szpitale, banki, hotele, kina, domy mieszkalne wielo- i jednorodzinne, a także w ukształtowaniu publicznych parków.

PLANOWANIE URBANISTYCZNE DLA PALESTYNY 201: INTEGRACJA GOSPODARCZA I OTOCZENIE PRZESTRZENNE

Okupacja Izraela na Zachodnim Brzegu i w Strefie Gazy w 1967 roku zahamowała pojawiające się wysiłki Palestyńczyków, by wprowadzić międzynarodowy styl architektoniczny. W okresie całkowitej kontroli Izraela nad Zachodnim Brzegiem i Strefą Gazy (1967–1993) władze wojskowe nadzorowały także procesy planowania. Podobnie jak wszystkie reżimy kolonialne Izrael wykorzystywał planowanie przestrzenne i politykę gruntową jako narzędzie utrzymywania Palestyńczyków w łatwych do zarządzania i kontrolowania obszarach. Izraelska polityka planowania regionalnego na Zachodnim Brzegu Jordanu w tym okresie (która wywarła silny wpływ na Mosze Dajana, ministra obrony w latach 1967–1974) opierała się na dwóch koncepcjach. Pierwsza dotyczyła integracji gospodarczej całego Zachodniego Brzegu Jordanu z Izraelem, co oznaczało złagodzenie ograniczeń w przemieszczaniu się Palestyńczyków, stanowiących głównie siłę roboczą, oraz pewien stopień autonomii przyznanej gminom palestyńskim. Druga polegała na otaczaniu miast i wsi palestyńskich strefami przeznaczonymi na parki tematyczne, strefy wojskowe i działalność osadnictwa żydowskiego oraz na integracji tego osadnictwa z Izraelem, a co za tym idzie, na budowie rozwiniętej sieci dróg. Pomimo wzrostu liczby ludności palestyńskiej w tym okresie okupacyjne „planowanie urbanistyczne” zatrzymało rozbudowę palestyńskich obszarów miejskich i tylko raz przez całe lata siedemdziesiąte XX wieku pozwoliło na niewielką ich ekspansję.

PLANOWANIE URBANISTYCZNE DLA PALESTYNY 202: AD HOC!

Wraz z nadejściem ery porozumienia z Oslo (która rozpoczęła się w 1993 roku) Zachodni Brzeg i Strefa Gazy weszły w boom budowlany, który całkowicie zmienił palestyński krajobraz. Pod koniec XX wieku nowa architektura miejska powstawała w dużym kontraście do lokalnej architektury wernakularnej. Dookoła

centrów palestyńskich miast, w których znajdowały się tradycyjne domy o kolo-
rach i kształtach (jak kopułowe dachy) wpisujących się w otaczający krajobraz,
pojawiła się nowa zabudowa. Poza centrami wyrosły wielopiętrowe betonowe
budynki z płaskimi dachami, wyposażone w anteny radiowe i satelitarne, pla-
stikowe zbiorniki na wodę i kolektory słoneczne². Te nowe konstrukcje, które
„wtargnęły” na ziemie rolnicze i do przestrzeni publicznych, nie miały żadnego
związku z lokalnym dziedzictwem i tradycyjną architekturą. Zagrożone okazało
się rzemiosło i tradycyjne metody budowy, gdyż lokalni mistrzowie umierali, nie
pozostawiając uczniów. Młode pokolenia wołały stosować nowoczesne techniki
budowlane, które pozwalały na mechanizację pracy. Zniesienie izraelskich ogra-
niczeń wojskowych i administracyjnych oraz związana z tym możliwość dostoso-
wania miast do współczesnych wymogów, a także nadzieje związane z odzyskaną
autonomią po raz kolejny znacząco przyspieszyły urbanizację. Jej poziom w tam-
tym okresie może być porównany do okresu powojennych rekonstrukcji.

Porozumienie z Oslo przyniosło jednoznaczne zmiany w architekturze i pla-
nowaniu przestrzennym na terytoriach okupowanych. Dzięki niemu podzielono
Zachodni Brzeg i Strefę Gazy na obszary A, B i C, z których każdy miał inny sto-
sunek do Państwa Izrael. Autonomia Palestyńska zachęcała do budowy i szybkiej
urbanizacji kontrolowanego przez nią obszaru A oraz, w mniejszym stopniu, ob-
szaru B. Dokonano ogromnych inwestycji w nieruchomości i budowę przedmieść,
zamkniętych wspólnot, centrów handlowych oraz „pierwszego planowanego
miasta Rawabi” (położonego 30 km na północ od Ramallah). Szybki wzrost liczby
ludności uzasadniał pośpiech i widoczne od 1993 roku planowanie *ad hoc*.

RAMALLAH URBAN PLANNING 101: DAS KAPITAL/KAPITAŁ

W świetle porozumienia z Oslo w wyniku wycofania sił izraelskich z Ramallah
(w 1995 roku) oraz niepewnej sytuacji Jerozolimy Ramallah stało się *de facto* stoli-
cą Palestyny. Siedziba główna Jasera Arafata, biuro premiera, ministerstwa, rada
ustawodawcza, konsulaty i przedstawicielstwa, zagraniczne organizacje pomocowe
i duża liczba organizacji pozarządowych – wszyscy konkurowali ze sobą, aby
swoje siedziby ulokować w pobliżu nowego centrum władzy. Proces ten całkowi-
cie odmienił Ramallah, które wcześniej było „małym, nudnym miasteczkiem”.

Ten napływ instytucji wywołał boom na rynku nieruchomości. W 1995 roku
powstały pierwsze wieżowce. Przez cztery lata, od 1996 do 1999 roku, nowa za-
budowa w Ramallah zajęła więcej metrów kwadratowych niż w ciągu ostatnich
400 lat, czyli od XVI do końca XX wieku. To przyspieszenie możliwe było dzięki
kapitałowi, który napłynął do Palestyny jako reakcja na wzmożony popyt, ale tak-
że jako pomoc dla nowo powstającego państwa.

Dzięki temu, że Ramallah stało się centrum politycznym i handlowym, znacz-
ny kapitał był reinwestowany w mieszkania i usługi. Spekulacje, reklama i ma-
nipulacja pragnieniami uczyniły z niego wymarzone miejsce do życia: małe do-
tychczas miasto zamieniło się w kosmopolityczny magnes dla ludności całej

2 S. Amiry, V. Tamari, *The Palestinian Village Home*, British Museum Publications, London 1989.

Palestyny. Napływający robotnicy, biurokraci i przedsiębiorcy sprawili, że stało się miastem nieograniczonych możliwości.

Ponowne zajęcie terytoriów palestyńskich (w 2002 roku, jako odpowiedź na Drugą Intifadę w latach 2000–2004) i koniec marzeń o autonomii nie zahamowały rozwoju Ramallah, a nawet stały się kolejnym impulsem do urbanizacji miasta. Do kolejnej fali osiedleń doprowadziło powstanie nowych punktów kontrolnych wokół Zachodniego Brzegu. Wzmoczone kontrole praktycznie uniemożliwiły codzienne dojazdy do miasta z otaczających go wiosek i miast. Podczas gdy wcześniej Ramallah stanowiło centrum polityczne i handlowe, do którego ludzie dojeżdżali jedynie do pracy, to od czasu Drugiej Intifady stało się centrum dla siebie – produkcja i konsumpcja kapitału znalazły się w tym samym miejscu.

Gmina Ramallah przygotowuje projekty i przedstawia swoje plany Wyższej Radzie Planowania Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, która dokonuje ich przeglądu i je zatwierdza. Plany są następnie podawane do publicznej wiadomości. Każdy obywatel i instytucja może je zakwestionować, jeśli wskaże, że plany te spowodują znaczne szkody dla własności. Gdy plan przejdzie te procesy, zyskuje moc prawną; oznaczenia kolorystyczne na mapie stają się święte, poza dyskusją, i decydują o tym, co i w jaki sposób zostanie wybudowane. Powiedzenie „Obserwuj swoje kolory... mogą zmieniać ludzkie życie” zyskuje w tym kontekście szczególne znaczenie. Można zaryzykować tezę, że w postkolonialnym dyskursie dotyczącym planowania nadal pozostaje widoczne dziedzictwo kolonialne, ponieważ dekolonizacja nigdy nie została zakończona. W procesie planistycznym mieszkańcy występują indywidualnie, nie stanowią zatem zbiorowej siły, którą dałaby im konsolidacja. W związku z tym w rzeczywistości większość mieszkańców Ramallah (podobnie jak innych miast w Palestynie) nie odgrywa w procesie planowania żadnej roli. Kampanie na rzecz ochrony krajobrazu i dziedzictwa miasta są znacznie mniej skuteczne niż kampanie inwestorów i deweloperów. Dodam, że PNA (Palestinian National Authority, społeczność darczyńców) i inwestorzy podjęli nawet wspólne działania, by stworzyć środowisko sprzyjające rozwojowi rynku nieruchomości i przedstawiać inwestycje w nieruchomości jako najbezpieczniejszy i najbardziej dochodowy biznes w Palestynie w erze post-Oslo.

RAMALLAH URBAN PLANNING 102: PALESTINE LTD.

Epoka postarafatowska (po 2004 roku) charakteryzuje się dostosowaniem strukturalnym, znanym powszechnie jako reformy premiera Fajjada, oraz otwarciem Zachodniego Brzegu na gospodarkę wolnorynkową. W artykule *Zabijanie z życzliwością* z 2005 roku Anne Le More twierdzi, że międzynarodowa akcja pod hasłem „Pomoc na rzecz pokoju” nie tylko nie osiągnęła zakładanych politycznych i społeczno-gospodarczych celów, ale wręcz była dla Palestyny szkodliwa: darczyńcy w pewien sposób przyczynili się do finansowania izraelskiej okupacji³. Podobnie sądzi Adam Hanieh, wskazując, że programy rozwojowe przynoszą efekt

3 A. Le More, *Killing with kindness: funding the demise of a Palestinian state*, „International Affairs” 5(81)/2005, s. 981–999.

przeciwny do zamierzonego, skutkując „rutynizacją nieszczęść”⁴. Argumentuje on, że w gruncie rzeczy o istocie działań pomocowych decyduje nierozzerwalny związek pomiędzy rozwojem neoliberalnego kapitalizmu na Bliskim Wschodzie i normalizacją stosunków z Izraelem. Hanieh twierdzi, że Plan Reform i Rozwoju Autonomii Palestyńskiej (Banku Światowego), na który składają się środki fiskalne i projekty rozwojowe, w żaden sposób nie przyczyni się do zakończenia izraelskiej okupacji, a wręcz przeciwnie – wzmacni ją, dając jej rzekomą legitymizację i błogosławieństwo przywództwa Autonomii Palestyńskiej.

Dyskurs rozwojowy i uwikłanie elity politycznej w przedsięwzięcia gospodarcze stały się przedmiotem analizy podjętej przez Raję Khalidiego w artykule *After the Arab Spring in Palestine. Contesting the neoliberal narrative of Palestinian National Liberation (Po Arabskiej Wiośnie w Palestynie. Kwestionując neoliberalną narrację Wyzwolenia Narodowego Palestyny)*. Khalidi postrzega obecne uwikłanie PNA w politykę i gospodarkę jako rozszerzenie i ciągnienie uwikłania OWP (Organizacji Wyzwolenia Palestyny) w klasę kapitalistyczną od czasu jej powstania. Pisze:

*Nie wdając się w historyczną ewolucję sojuszy społecznych, które podtrzymywały nacjonalizm palestyński w ciągu ostatniego stulecia, wystarczy powiedzieć, że od 1948 r. nastąpiła przynajmniej jedna poważna zmiana. Po Nakbie przywództwo palestyńskiego ruchu narodowego, dotychczas utrzymywane przez miejskie elity i klasę protokapitalistyczną z szerokim zapleczem chłopskim i klasą robotniczą, przeszło w ręce nowego pokolenia. Od lat 60. XX wieku OWP, która rekrutowała członków wśród uchodźców/nacjonalistycznych bojowników z klasy średniej, intelektualistów i partyzantów dopiero w sojuszu z rozproszoną po świecie „burżuazją narodową” uzyskała legitymację swoich działań*⁵.

Toufic Haddad w niedawno wydanej książce *Palestine Ltd. Neoliberalism and Nationalism in the Occupied Territory (Palestine Ltd. Neoliberalizm i nacjonalizm na okupowanych terytoriach)* doszedł do podobnych wniosków⁶. Opisuje w niej, w jaki sposób zachodni darczyńcy i międzynarodowe instytucje finansowe (na przykład Międzynarodowy Fundusz Walutowy, Bank Światowy) kształtowały obraz izraelskich i palestyńskich interakcji podczas „procesu pokojowego” w Oslo.

W tym kontekście era postarafatowska stała się świadkiem reaktywacji rynku papierów wartościowych, wzrostu liczby udzielonych kredytów hipotecznych i portkwitow działalności gospodarczej związanej z nieruchomościami oraz importem (głównie z Chin). Ułatwienia w dostępie do formalnych i nieformalnych programów bankowych (w tym mikrokredytów) oraz programów hipotecznych pozwoliły znacznym grupom ludności palestyńskiej uwolnić się od zobowiązań i ograniczeń związanych z „kapitałem pokrewieństwa”. Spadek stóp procentowych oraz zmniejszenie warunków wstępnych przy zawieraniu umów o kredyty

⁴ A. Hanieh, *Palestine in the Middle East: Opposing neoliberalism and US power. Part 1*, „MRZine”, 19 lipca 2008.

⁵ R. Khalidi, *After the Arab Spring in Palestine. Contesting the neoliberal narrative of Palestinian National Liberation*, „Jadaliyya”, 23 marca 2012, http://www.jadaliyya.com/pages/index/4789/after-the-arab-spring-in-palestine_contesting-the- (24 czerwca 2019).

⁶ T. Haddad, *Palestine Ltd. Neoliberalism and Nationalism in the Occupied Territory*, I.B. Tauris, Center for Palestine Studies, London 2016.

hipoteczne doprowadziły do znacznego wzrostu popytu na nie. Ten z kolei przyczynił się do gwałtownego wzrostu cen nieruchomości. W ciągu ostatnich 20 lat ceny nieruchomości gruntowych Ramallah wzrosły ponad dziesięciokrotnie. Podczas gdy ta nowa dynamika pomogła malejącej do tej pory palestyńskiej klasie średniej doświadczyć nowoczesnego (a właściwie współczesnego) życia, klasa pracująca i pracownicy o niskich dochodach na luksus takiego życia nie mogli sobie pozwolić.

Wzrost cen nieruchomości w Ramallah nie jest zgodny z teorią ekonomiczną dotyczącą popytu i podaży. Adam Smith załamałby ręce, obserwując niepowodzenie paradygmatu „bogactwa narodów”, które przepowiedział w 1776 roku. Jego niewidzialna ręka rynku z samoistnym ustalaniem cen nie miałaby zastosowania w Ramallah. Jesteśmy pewni, że ograniczenie zasobu terenu, będące efektem porozumienia z Oslo, w wyniku którego ograniczono kontrolę PNA do dwóch tysięcy kilometrów kwadratowych (około 40 procent Zachodniego Brzegu), stało się *de facto* powodem znacznego wzrostu cen nieruchomości gruntowych, szczególnie że w związku ze stałym wzrostem liczby ludności cały czas rosło zapotrzebowanie na mieszkania i miejsca pracy. Jednak najnowsze statystyki wskazują, że Ramallah ma ponad 20 tysięcy pustych mieszkań. Dlaczego więc ceny nadal rosną? Przyczyną wzrostu są spekulacje na rynku nieruchomości. Co ciekawe, stan wyjątkowy, w jakim znajduje się Palestyna, nie wpływa na cały cykl produkcji i konsumpcji przestrzeni. Nadwyżki uzyskane ze spekulacji cenami ziemi i dochodów z handlu utrzymują popyt na poziomie, który podtrzymuje trwały wzrost cen.

RAMALLAH URBAN PLANNING 103: ILUZJA AUTONOMII

To miasto jest w bańce⁷

Syndrom Ramallah jest efektem ubocznym nowego ładu przestrzennego i społecznego, który wyłonił się po niepowodzeniu „procesu pokojowego” w Oslo. Przejawia się on w czymś, co nazwać można „halucynacją normalności” w fantazji o współistnieniu okupacji i wolności. To tak, jakby ustanowienie suwerennego państwa palestyńskiego zostało osiągnięte poprzez czystą iluzję, czyli w efekcie odsunięte na czas nieokreślony. Konsekwencje ciągłego utrzymywania się reżimu kolonialnego nie zostały wystarczająco przedyskutowane. Dziedzictwo kolonialne jest istotnym ogniwem tożsamości narodowej i musi zostać rozwiązane. Syndrom Ramallah ostatecznie dotyczy krytyki i możliwości związanych z formami oporu i podporządkowania w kontekście kolonialnym.

W miarę jak Ramallah przechodzi dalszą urbanizację w epoce postarafatowskiej, krytyka się nasila. W krytycznym dyskursie Ramallah jako miasto i Ramallah jako reżim polityczny zostały połączone. W ten sposób krytyka polityczna Autonomii Palestyńskiej została przykryta przez krytykę Ramallah jako miasta. W obecnym podziale na Gazę i Zachodni Brzeg Jordanu, charakteryzującym palestyński porządek polityczny od 2006 roku, rząd Ramallah i rząd Gazy utożsamiają

⁷ *It's a city that's in a bubble*, Ramallah Syndrome: Side Effects of a Post-Oslo Spatial Regime, październik 2018, <http://ramallahsyndrome.blogspot.com/2008/09/bantustan-sublime.html> (24 czerwca 2019).

dwa rodzaje palestyńskich przeciwników politycznych. Gaza postrzegana jest jako centrum oporu, Ramallah jako centrum postępu – „miasto, które znajduje się w bańce bez żadnego związku z tym, co dzieje się w Palestynie”, jak twierdzi Alessandro Petti⁸.

Choć w dyskursie o Ramallah dominują te dwie interpretacje, tj. Ramallah jako miasto w bańce lub jako antyteza Gazy, czyli miasto raczej posłuszne niż wywrotowe, to są także głosy, które wskazują, że można je scharakteryzować jeszcze inaczej. Ramallah przejęło wiele kosmopolitycznych funkcji typowych dla największej metropolii w regionie, co doprowadziło do powstania paradoksalnego miasta enklawy, skupionego bardziej na poziomie globalnym niż narodowym. W takiej enklawie, jak twierdzi Lisa Taraki, sama pogoń za szczęściem jest postrzegana jako przejaw odporności i oporu⁹. Wystawa *Subcontracted Nations* (2018) nawiązywała do tego zjawiska, w jej opisie stwierdzono: „Struktury neoliberalne służą utrzymaniu iluzji sprawstwa społecznego poprzez konsumpcję”¹⁰. Wystawa dotyczyła malejącej roli państwa, kwestionowała obecne formy państwowości oraz problematyzowała realność istnienia państw w ich obecnej formie. Taraki zauważa, że Ramallah nie stanowi tu wyjątku. Powstaje zatem pytanie: czy urbanizacja Ramallah, będąca wynikiem złożonych procesów, zostanie przerwana, czy też pozwoli się jej na kontynuację? Taraki twierdzi, że nieubłagane siły globalizacji i urbanizacji – oraz towarzyszące im zglobalizowane style życia klasy średniej – przenikają do wszystkich zakątków świata, nawet tych najbardziej peryferyjnych. Dotyczy to również miast takich jak Ramallah, naznaczonych wojną, konfliktami, wyraźnie bezbronnymi.

RAMALLAH URBAN PLANNING 201: BRAVO... NIC NIE WIESZ!

Guasi – średnia klasa w Palestynie – przyczyniła się do przestrzennej transformacji palestyńskich krajobrazów, która przejawia się w rozproszeniu zabudowy, a także w budowie wielkoskalowych inwestycji (Rawabi, Ar-Rihan, Tabu). Nowe warunki sprowadziły do Ramallah epoki post-Oslo, a szczególnie postarafatowskiej, nowe zwyczaje konsumpcyjne i nieznanne wcześniej zjawiska. Kredyty, międzynarodowe sieci spożywcze (Pizza Hut, KFC, Checkers, Dominos, Hardee’s, Popeyes), sieci hoteli (Intercontinental, Mövenpick, Millennium), nowe usługi, takie jak zarządzanie budową, wydarzeniami czy ochroną, nowe style życia (na przykład zwyczaj spotykania się w kawiarni czy kibicowania globalnym drużynom sportowym: Real Madryt i FC Barcelona, moda na siłownie i ekskluzywne kluby) oraz dyskusje na temat płci i religii stały się podstawą nowych sojuszy, które związane są ze statusem społecznym i aspiracjami.

8 *It's a city that's in a bubble*, dz. cyt.

9 L. Taraki, *Enclave micropolis. The paradoxical case of Ramallah/al-Bireh*, „Journal of Palestine Studies” 4(XXXVII)/2008, s. 6–20. Film Elii Suleimana *Czas, który pozostał – The Time That Remains* (2009), a szczególnie scena *Godzina policyjna* i scena *Zbiornik*, pokazuje mieszkańców Ramallah obojętnych na izraelskie środki okupacyjne i dążących do szczęścia, jakby żyli poza przestrzenią.

10 *Ramallah: Subcontracted Nations Exhibition events continue*, A.M. Qattan Foundation, 16 lipca 2018, <http://qattan-foundation.org/en/qattan/media/news/ramallah-subcontracted-nations-exhibitions-events-continue> (24 czerwca 2019).

Fot. 5. Obóz dla uchodźców Al-Jalzone, 2019. Autor fotografii 5–7: Bshara Khaldun.

Fot. 6. Al-Masyoun – finansowa dzielnica Ramallah, 2018.

Fot. 7. Dzielnica dyplomatów w Ramallah, 2019.

Ale nie wszędzie realizowany jest „model szczęścia” w stylu Ramallah. Wystarczy przyjrzeć się kilku przykładom. Izraelski żołnierz strzela do dzieci rzucających kamieniami w punkcie kontrolnym osady Beit El, dwa kilometry od Al-Manary, współczesnego centrum Ramallah. Na ekranie telewizora widać, jak Donald Trump przenosi ambasadę USA z Tel Awiwu do Jerozolimy, wiecznej stolicy Izraela. Kilka kilometrów na południe za obozem dla uchodźców Muchajjan al-Amari znajduje się 100 tysięcy nieformalnych (i dodałbym, że samodzielnie zorganizowanych) dzielnic Kaf Akab, które są częścią Wielkiego Planu Miejskiego Jerozolimy, choć są od niej oddzielone Ścianą Oddzielenia (Separation Wall).

Zakupy były główną siłą napędową w rozwoju Ramallah. Od porozumienia z Oslo dokonano ogromnych inwestycji w budowę centrów handlowych. Na początku powstawały one głównie w dużych miastach, takich jak Nablus, Hebron i Ramallah, obecnie jednak każda wioska i każde miasteczko ma swoje centrum handlowe. Ponadto małe sklepy we wsiach i miasteczkach przejęły angielskie słowa, takie jak *mall*, *supermarket*, *market*, *mini-market*, wprowadzając je do arabskich nazw swoich firm. Szczególnie interesująca jest sieć supermarketów Bravo, która została otwarta po raz pierwszy w 1999 roku jako część centrum handlowego Plaza Mall w Ramallah. Centrum to, jako jedno z pierwszych, zapowiedziało nowy dla regionu format zakupów, charakteryzujący się oddzieleniem produkcji od konsumpcji. Format ten zapoczątkował nową formę społecznych interakcji wśród Palestyńczyków, u których wcześniej zakupy łączyły się z wymianą społeczną, obiegiem informacji o produktach, producentach i sklepikarzach. Bravo w pewnym sensie powstało dla ludzi, którzy postanowili wiedzieć mniej i konsumować więcej. Zmiana ta dotknęła wszystkich doświadczeń zakupowych Ramallah: czy to kupna mieszkania, samochodu, czy fajki wodnej. Wszystko stało się anonimowe w ramach wolnego rynku.

Urbanizacja Ramallah to niekończący się proces tworzenia i usuwania przestrzeni oraz obiektów, ciągły obieg ciał, idei i kapitału. Jeden obiekt się otwiera, inny zamyka, jedna kawiarnia bankrutuje, inna się rozwija. Być miastem Ramallah to wyjść poza limity miasta Ramallah. Podczas gdy dzielnica Ar-Rihan otwiera centrum handlowe Lacasa o wartości 40 milionów dolarów (w 2019 roku)¹¹, w samym sercu Ramallah deweloperzy przygotowują plany centrum handlowego Centro¹², wykorzystując konstrukcję niesklasyfikowanego zabytkowego budynku¹³. Deweloperzy nazywają kolejne inwestycje mianem pierwszego prawdziwego centrum handlowego w Palestynie, aby zapewnić sobie miejsce w zbiorowej wyobraźni wszystkich Palestyńczyków, a nie tylko mieszkańców opisywanego

11 Zob. *LACASA designs \$40m shopping mall to be built in Palestine*, Lacasa, 25 września 2017, <http://www.lacasa.ae/2017/09/25/press-lacasa-designs-40m-shopping-mall-built-palestine/> (24 czerwca 2019); *LACASA Holdings unveils plans for Palestine's largest shopping mall*, Arabian Business, 25 lipca 2018, <https://www.arabianbusiness.com/construction/401523-lacasa-holdings-unveils-plans-for-palestines-largest-shopping-mall> (24 czerwca 2019).

12 *The largest mall in Palestine: Centro Mall*, Centro Mall, http://www.centromall.ps/Home?lang=en_lang (24 czerwca 2019).

13 T. Fox, *Ramallah construction boom threatens city's architectural heritage*, „The Guardian”, 6 listopada 2018, <https://www.theguardian.com/cities/2018/nov/06/ramallah-construction-boom-threatens-citys-architectural-heritage> (24 czerwca 2019).

miasta. W ten sposób Ramallah dzięki urbanizacji przedstawia się jako prawdziwa Palestyna, pokazując, jak powinna wyglądać lub zachowywać się Palestyna.

RAMALLAH URBAN PLANNING 202: ŻEGNAJ, RAMALLAH!

Ramallah stało się „pyzate”. Stało się miastem cementu i kurzu, miastem bez starego miasta, hybrydą, mieszańką, zmutowanym produktem. Cały świat: politycy, biznesmeni, kapitał, negocjatorzy, dyplomaci, inwestorzy, pisarze i artyści, instytucje rozwoju, działacze na rzecz praw człowieka, organizacje zajmujące się demokracją i opieką nad dziećmi, ubodzy i zmarginalizowani dołączyli do Ramallah. Przywieźli ze sobą muzykę, piękne akcenty i przepyszne posiłki, zostawili coś dziwnego i zdeformowanego. Zostali chwilę i wyjechali, nie odwiedzając ani nie pozdrawiając pięciu lwów na placu Al-Manara¹⁴.

Issa Qaraqi, szef więźniów i byłych więźniów afiliowanych przy PNA, napisał niedawno artykuł – list pożegnalny do Ramallah zatytułowany *Ramallah... A city does not know love (Ramallah... Miasto nieznające miłości)*, zaadresowany do gubernatora Ramallah i Al-Bira, w którym wyznaje, że nie poznaje już Ramallah. Miasto nie wygląda jak wcześniej, jest wyobcowane i pozbawione wspomnień, posłuszne „maszynom okupacyjnym”. Jest miastem bez emocji. Stało się sprywatyzowaną masą betonu.

Każdy, kto żył lub przejeżdżał obok Ramallah, ma swoje własne wspomnienia o mieście. Wspomnienia te stały się również oczekiwaniami. A to, przed czym ostrzega nas Salim Tamari, kiedy próbujemy wypowiadać się o przeszłości z punktu widzenia terażniejszości (i odwrotnie), co określa mianem „nostalgii obsesyjnej”, stało się jednak obiektywem, przez który krytycy widzą Ramallah. Mourid Barghouti, powracający z wygnania na początku ery Oslo, napisał słynną powieść *I Saw Ramallah*. Choć nie odnalazł swoich wspomnień (ani przestrzeni), zrozumiał jednak dynamikę zmian i zmagają, potrzeby i kreatywność zwykłych ludzi Palestyny, którzy nie akceptują zmian i postępu, ale są ich częścią.

Powstanie Ramallah jako centrum miejskiego, jako tymczasowej *de facto* stolicy politycznej lub jako marzenia, jeszcze się nie skończyło. Jeśli nauczyliśmy się czegoś z procesów miejskich Ramallah, to tego, że urbanizacja jest z gruntu chaotyczna i pełna wrodzonych sprzeczności. U podstaw rozwoju i wzrostu leżą kolejne cykle konstrukcji i dekonstrukcji, wyzysku, zmagają na tle płciowym, złamanych serc i rozpadania się małych i wielkich marzeń.

W erze rządów Jordanii (1948–1967) Ramallah ugruntowało swoją pozycję miasta kosmopolitycznego, którego cele są bardziej skupione na arenie międzynarodowej. Epoka ta charakteryzowała się otwarciem na nowe style architektoniczne, formy i funkcje. Mieszkańcy żyli w otwartym na różne możliwości, nowoczesnym czasie, który nie został w pełni uchwycony ani do końca wykorzystany. Gdy Ramallah znalazło się pod izraelską okupacją, zmieniło się w opisane wcześniej nudne miasto. W pewnym sensie zostało zaskoczony, okazało się nieprzygotowane i w związku z tym porzuciło swoje marzenia o nowoczesności, a jego

¹⁴ I. Qaraqi, *Ramallah... A city does not know love*, https://www.ppp.ps/ar_page.php?id=17741dcy24592860Y17741dc (24 czerwca 2019).

kosmopolityczny projekt został przełożony na kiedy indziej. Ten moment nadzedeł wraz z porozumieniem z Oslo. I znów Ramallah okazało się niegotowe do kontynuowania zawieszanej idei nowoczesności i kosmopolityzmu. Długie lata okupacji i doraźne podejście do planowania miasta zdeformowały projekt, który zamiast być realizowany, musiał stale reagować na zmieniające się warunki.

Nie będę naiwny, kończąc stwierdzeniem, że istnieje właściwy moment dla pełnego rozwoju nowoczesności. Jeśli jednak urbanizacja Ramallah będzie nadal akceptować wszystko, to nigdy nie będziemy gotowi, by wykorzystać i zrealizować ten niedokończony projekt.

Tłumaczenie: Agata Twardoch

BIBLIOGRAFIA

- Abdulhadi, Rami S. „Land use planning in the occupied Palestinian territories”. *Journal of Palestine Studies* 19, 4 (1990).
- Abu-Ayyash, Abdul-Ilah. „Israeli regional planning policy in the occupied territories”. *Journal of Palestine Studies* 5, 3–4 (1976).
- Al-Jubeh, Nazmi, Bshara Khaldun. *Ramallah: Architecture and History (Arabic)*. Ramallah: Riwaq – Institute of Palestinian Studies, 2002.
- Amiry, Suad, Vera Tamari. *The Palestinian Village Home*. London: British Museum Publications, 1989.
- Barghouti, Mourid. *I Saw Ramallah*. Tłum. Ahdaf Soueif. New York: American University in Cairo Press, 2000.
- Benvenisti, Meron. *Sacred Landscape. The Buried History of the Holy Land since 1948*. Tłum. Maxine Kaufman-Lacusta. Berkeley: University of California Press, 2000.
- Deleuze, Gilles, Félix Guattari. *Anty-Edyp. Kapitalizm i schizofrenia*. Tłum. Tomasz Kaszubski. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2017.
- Haddad, Toufic. *Palestine Ltd. Neoliberalism and Nationalism in the Occupied Territory*. London: I.B. Tauris, Center for Palestine Studies, 2016.
- Hanieh, Adam. „Palestine in the Middle East: Opposing neoliberalism and US power. Part 2”. *MRZine*, 19 lipca 2008.
- Issa, Iyad, Lana Judeh. *Ramallah Conservation Master Plan (Arabic)*. Ramallah: Riwaq, 2017.
- Khaldun, Bshara. „Architecture and urban planning in Palestine. Caught between domination, devastation and mismanagement”. *Palestinian Journeys*. <https://www.paljourneys.org/en/view/10514>.
- Khaldun, Bshara, Suad Amiry Ramallah, red., *Reclaiming Space: The 50 Village Project in Rural Palestine*. Palestine: Riwaq, 2015.
- Khalidi, Walid, red., *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*. Washington: Institute for Palestine Studies, 1992.
- Le More, Anne. „Killing with kindness: funding the demise of a Palestinian state”. *International Affairs* 81, 5 (2005).
- Tamari, Salim. „Bourgeois nostalgia and exilic narratives”. W: *Homelands: Poetic Power and the Politics of Space*, red. Ron Robin, Bo Stråth. Brussels: P.I.E.–Peter Lang, 2003.
- Taraki, Lisa. „Enclave micropolis. The paradoxical case of Ramallah/al-Bireh”. *Journal of Palestine Studies* XXXVII, 4 (2008).

Data wpłynięcia: 21 czerwca 2019 r. Data zatwierdzenia do druku: 29 lipca 2019 r.

MODERN RAMALLAH. URBANISATION UNDER OCCUPATION

The urbanisation of Ramallah is perceived as a unique study of urban development in extremely unfavourable conditions of colonisation, fragmentation and internal divides, also those affecting entire Palestine. Ramallah provides a good basis to reflect on the issues related to space, state, autonomy and social existence, both in Palestine and abroad. The article indicates that most studies regarding the urbanisation of Ramallah (in particular, artistic speculations about its past, present and future) deal with the abstract rather than address the actual activities of people living there who dream of a normal life. Ramallah is described as an intriguing urbanisation case, an effect of the local conditions and historical context that have made it into the city we live in today.

SŁOWA KLUCZOWE: Palestyna, Ramallah, miasto pod okupacją, urbanizacja, konflikt

KEY WORDS: Palestine, Ramallah, city under occupation, urbanisation, conflict

